

8. Znaczenie garncarstwa dla neolitycznych społeczeństw środkowego Sudanu

Powszechne występowanie naczyń ceramicznych w inwentarzu osad neolitycznych w środkowym Sudanie świadczy o tym, że odgrywały one w życiu ich mieszkańców ważną rolę. Obecnie nie jesteśmy w stanie określić specyficznych funkcji poszczególnych wyrobów pradziejowych. Niemniej jednak, znając stopień rozwoju ekonomiczno–społecznego danej grupy ludzkiej, można domniemywać, do czego były wykorzystywane przez jej członków niektóre typy ceramiki. Coraz bardziej powszechnie badania izotopowe ceramiki pozwalają nam na rekonstrukcję diety neolitycznych społeczeństw Sudanu, a co za tym idzie, na określenie produktów, do których przechowywania była ona używana (Iacumin *et al.* 2016; Dunne *et al.* 2017; Maritan *et al.* 2018).

Funkcję ceramiki naczyniowej można rozpatrywać w trzech aspektach. Pierwszą z nich, najczęściej dostrzeganą, jest jej rola użytkowa, a więc fizyczna funkcja danego naczynia czy typu naczyń w zajęciach gospodarczych lub obrzędach kultowych danej grupy społecznej. Druga to jej ekonomiczna funkcja dla wytwórcy, a trzecia to rola symboliczna (por. Solheim 1966: 254–255). Naczynia mogą być świadectwem zróżnicowania wewnątrzgrupowego – zamożności i statusu społecznego – czy też elementem identyfikacji danej jednostki etnicznej w stosunku do społeczeństw ją otaczających.

Poziom techniczny większości ceramiki neolitycznej środkowego Sudanu sugeruje, że nie była ona wykonywana przez wszystkich członków grupy społecznej, lecz pewną wyspecjalizowaną jej część. Liczne analogie etnograficzne wskazują, że garncarstwem w społeczeństwach plemiennych Afryki zajmują się przede wszystkim kobiety (Drost 1969). Wydaje się, że podobna sytuacja mogła mieć miejsce także w neolitycznych społeczeństwach środkowego Sudanu.

Naczynia ceramiczne w gospodarce były stosowane głównie jako pojemniki do przechowywania wody i żywności oraz do przygotowywania strawy. Dobrze nadawały się do transportu na niewielkie odległości, można było podawać w nich napoje i pożywienie, a także przeprowadzać procesy fermentacyjne (produkcję piwa z prosa – arab. *merisa*). O ile powyższe fakty nie budzą wątpliwości, to przypisywanie konkretnych funkcji poszczególnym wyrobom jest znacznie trudniejsze.

Naczynia ceramiczne są już powszechne w inwentarzach społeczeństw neolitycznych środkowego Sudanu. Znajomość ich była tutaj obecna od trzech tysięcy lat. Zapotrzebowanie na nie – jak się powszechnie uważa – wynikało z intensywnej eksploatacji środowiska wodnego przez społeczeństwa mezolityczne (Haaland & Magid 1995; Haaland 2009; Jesse 2010). Naczynia potrzebne były do gotowania – przygotowywania rodzaju gulaszu rybnego (Sutton 1977). Ponieważ połowy ryb były szczególnie efektywne jedynie w niektórych porach roku (po wylewach Nilu), powstawały wówczas nadwyżki ryb. Najprawdopodobniej już w mezolicie zaczęto używać soli (halitu) do ich konserwacji oraz naczyń glinianych do ich przechowywania (Maritan *et al.* 2018: 59).

Eksploatacja środowiska wodnego również w neolicie odgrywała dużą rolę, przynajmniej na stanowiskach ulokowanych nad brzegami rzeki. Oprócz ryb, mięczaków i dzikich zwierząt pojawia się udomowione bydło. Nie na wszystkich jednak stanowiskach kości udomowionych zwierząt są liczne. Materiał kostny znajdujący na stanowiskach świadczy o szerokim spektrum eksploatacji środowiska przyrodniczego. Ogromne znaczenie miała hodowla bydła, a w znacznie mniejsze owcy i kozy. Nie wszystkie jednak miejsca w równym stopniu nadawały się do rozwoju gospodarki pasterskiej (Gautier, Van Neer 2011). Na stanowiskach bardziej oddalonych od Nilu (np. Butana) widzimy odmienną orientację ekonomiczną – głównie myślistwo z niewielkim znaczeniem ryb i bydła (Chaix 2003).

Również rośliny stanowiły istotną część pożywienia. Niestety, stan zachowania szczątków roślinnych nie pozwala na przedstawienie pełnego obrazu eksploatacji flory. Nie ma też pewnych dowodów na udomowienie roślin, chociaż nie budzi wątpliwości spożywanie dzikiego sorga (*Sorghum bicolor* ssp. *Arundinaceum*). Z roślin zbożowych udało się także zidentyfikować dzikie proso (*Setaria*). Na

stanowiskach neolitycznych znajduje się również pestki czeremchy afrykańskiej (*Celtis integrifolia*), głożyny (*Ziziphus*), grevii (*Grewia (?) tenax*), palmy dum (*Hyphanea thebaica*) i palmy olejowej (*Elaeis guineensis*), których owoce były spożywane (Stemler 1990; Krzyżaniak 1992: 159–169; Magid 2003; Kubiak–Martens 2011).

Cennych informacji na temat diety – a co za tym idzie – użytkowania naczyń dostarczyły nam badania lipidów na ceramice z Kadero. Potwierdzają one duże znaczenie przetworów mlecznych, ale również spożywanie mięsa zarówno bydła, jak i zwierząt dzikich, a także pożywienia roślinnego (Dunne *et al.* 2017). Analizy izotopowe materiałów z Al Khiday wykazały różnice w diecie pomiędzy społecznościami mezolitycznymi a neolitycznymi, co się wiąże ze zmianami w gospodarce (Iacumin *et al.* 2016).

Większe zróżnicowanie diety zapewne skutkowało pojawianiem się nowych form naczyń. Początkowo, w mezolocie, formy ceramiczne były zróżnicowane w niewielkim stopniu. Mogło to być wynikiem wprawdzie powszechnego, ale ograniczonego funkcjonalnie ich zastosowania – transport na bliskie odległości, gotowanie. Z drugiej strony zróżnicowanie morfologiczne nie zawsze musi przesądzać o odrębnej funkcji pojemników, chociaż oczywiście pewne kształty wyrobów znacznie ograniczają ich zakres funkcjonalny. O przeznaczeniu naczyń o prostych kształtach, powszechnych w neolicie środkowego Sudanu, więcej może powiedzieć ich wielkość czy właściwości technologiczne (Sterba *et al.* 2009). Ponieważ jednak ceramika neolityczna jest bardzo homogeniczna pod względem domieszki, większe znaczenie funkcjonalne wydaje się mieć potraktowanie powierzchni.

Jednym z zastosowań naczyń ceramicznych był transport i przechowywanie wody. O tym, jakiej wielkości naczynia używano do tego, decydowała metoda transportu, liczba osób, które w tym uczestniczyły, ich potrzeby (status ekonomiczny rodziny) i odległość od źródła wody (Matson 1966a: 204). Ceramika przeznaczona do magazynowania wody nie powinna mieć zbyt porowatej powierzchni, co uniemożliwiałoby przechowywanie w niej płynów przez dłuższy czas. Jednakże w gorącym klimacie pewna porowatość niekiedy jest nawet wskazana – parująca przez ścianki naczynia woda oziębia równocześnie zawartość pojemnika. Być może rolę taką odgrywało czesanie zewnętrznych powierzchni naczyń. W większości wypadków jednakże neolityczni garncarze ze środkowego Sudanu wykonywali zabiegi mające na celu wzmocnienie odporności naczyń na przesiąkanie (wyglądanie, intencjonalne czernienie wewnątrz, powlekanie ochrą). W przypadku społeczności neolitycznych wydaje się, że równie istotną potrzebą, a może nawet większą niż przechowywanie wody, było magazynowanie produktów odzwierzęcych – przede wszystkim mlecznych (Dune *et al.* 2017).

Wśród neolitycznej ceramiki środkowego Sudanu można wyróżnić trzy grupy: naczynia stołowe, kuchenne i zasobowe. Pierwsze z nich odznaczają się szczególną starannością wykonania, cienkimi ściankami, często też ich powierzchnie powlekano czerwoną ochrą. Nie zawsze granice te są wyraźne i szereg naczyń mogło mieć co najmniej dwojakie zastosowanie. Ceramika kuchenna charakteryzuje się grubszymi ściankami, a masa, z której jest wykonana, jest bogatsza w domieszkę. Pokrywana była ona zwykle prostymi ornamentami odciskanymi. Naczynia zasobowe nie różnią się pod względem technologicznym i dekoracyjnym od naczyń kuchennych. Są one jednakże znacznie większych rozmiarów (średnica ich niejednokrotnie przekracza 50 cm). We wczesnej fazie zwykle szerokootworowe, w późnej fazie często są to pojemniki o wąskich otworach i dużej średnicy brzuśca.

Jak się wydaje, część naczyń mogła pełnić funkcje ceremonialne. Mamy tu na myśli przede wszystkim bogato zdobione pucharki kielichowate i cylindryczne. Podobne zastosowanie mogły mieć również płytkie misy dwustronnie dekorowane.

Wydaje się też, że ceramika naczyniowa może odzwierciedlać zróżnicowanie społeczne użytkującej ją ludności. O ile w kulturze Early Khartoum ceramika była bardzo zunifikowana, to w neolicie zaczęła się wyraźnie różnicować. Jeżeli założymy, że inwentarz grobowy odzwierciedla w pewnym stopniu pozycję zmarłego w danej grupie społecznej, to może ona wskazywać na znaczną stratyfikację neolitycznej ludności środkowego Sudanu. O ile jednych zmarłych chowano w ogóle bez wyposażenia, drugim dawano wyłącznie jedno naczynie lub tylko fragment pojemnika, to innym wkładano do grobu po kilka lub kilkanaście naczyń. Te bogatsze w ceramikę groby zawierają również inne dary, mogące świadczyć o wyższym statusie społecznym zmarłego (np. kamienne głowice buław, naszyjniki). Jednak nie wszystkim zmarłym o wysokim statusie społecznym wkładano do grobów naczynia. Spotkać możemy groby z maczugami i liczną biżuterią, niewątpliwie świadczącą o statusie zmarłego, ale zupełnie pozbawione naczyń (Chłodnicki 2015).

Mimo że naczynia ceramiczne należą do częstych darów grobowych, to jednak, trzeba pamiętać, że większość pochówków jest ich pozbawiona. Według E. Endesfelder (1984) obecność wielu naczyń w grobach może świadczyć nie tylko o wzroście zróżnicowania społecznego, ale również o wzrastającej liczbie nadwyżek produkcyjnych, które jako zbędne w gospodarstwie domowym mogły być przeznaczone na ten cel.

W neolitycznych grobach środkowego Sudanu ceramika pełniła różnicujące funkcje. Pojedyncze naczynia składane w pobliżu głowy mogły pierwotnie zawierać żywność dla zmarłego (Krzyżaniak 2011: fig. 95). Jednakże prawdopo-

dobnie częściej one same stanowiły dary grobowe, o czym może świadczyć depowanie kilku pojemników wkładanych jeden w drugi, a więc zapewne pustych (Krzyżaniak 2011: fig. 112). Czasem też naczynia pełniły pewną funkcję ochronną wobec ciała zmarłego. W niektórych przypadkach w Kadero plecy złożonej do grobu osoby były przykryte fragmentem dużego pojemnika (Krzyżaniak 2011: fig. 88), w Kadada i Es-Sur natomiast zaobserwowano, że w naczyniach występują pochówki dzieci (Reinold 2007: fig. 81, 84; Sadig 2010: 104–106, 2014; Ahmed, Bakhry 2017). W trakcie badań w Khor Shambat zwrócono uwagę, że jako pochówki w naczyniach można traktować groby dziecięce, w których zamiast jednego dużego naczynia zwłoki były przykryte fragmentami mniejszych naczyń. Powtórna analiza cmentarzyska w Kadero wykazała, że podobne praktyki stosowano również na tym stanowisku (Jórdeczka *et al.* w druku).

Na obecnym etapie badań niemożliwe jest rozstrzygnięcie problemu wymiany ceramiki. Na takie praktyki wskazują nieliczne fragmenty ceramiki odmiennej od wyrobów typowych dla neolitu środkowego Sudanu spotykane na terenie osad. Wymiana naczyń ceramicznych jest poświadczona w grupie A (Nordström 1972), stojącej na podobnym etapie rozwoju kulturowego co społeczności późnej fazy neolitu środkowego Sudanu, dlatego też nie należy wykluczać istnienia wymiany naczyń również na interesującym nas terenie. Samo zjawisko wymiany międzykulturowej niewątpliwie nie było obce mieszkującym tam neolitycznym społecznościom. Świadczą o tym chociażby liczne muszelki sprowadzane znad Morza Czerwonego a także karneol i amazonit. Ten ostatni był sprowadzany z Egiptu lub Etiopii.